

SZVÁK GYULA:

AZ „OROSZ FEUDALIZMUS” HISTORIOGRÁFIÁJÁNAK VÁZLATA

Az „orosz feudalizmus” viszonylag újkeletű fogalom. A „feudalizmus” szót nagyon sokáig egyszerűen nem használták az orosz történelemre vonatkoztatva, előbbi ugyanis a nyugat-európai történelem egy meghatározott szakaszának leírására szolgált, az pedig – ez generációkon át axiómának számított – gyökeresen eltért az orosz fejlődéstől. Miben látta az orosz történelmi gondolkodás a nyugat-európai feudalizmus és az annak kronológiailag megfelelő orosz képlet közötti főbb különbségeket?

A Nyugat és Oroszország szembenállítás eredetileg, mint a katolikus és pravoszláv hit szembeállítása jelent meg, szinte már az orosz történelem hőskorában, a nagy „skizmát” követően, s az orosz egyházi irodalom egyszerűen örökölte a bizánci egyháztól. Az eretneknek ítélt „latinhitűek” elleni hadakozás ezentúl az egész középkori orosz egyházi publicisztika kedvelt témájává válik, újabb lendületet kapva a firenzei zsinat után, amikor is a görögök szintén eretnekségbe estek az orosz pravoszlávok szemében, mivel unióra léptek a római katolikusokkal. Nem sokkal ezután kialakult a „*Moszkva – harmadik Róma*” ideológia is, amely a pravoszlávok egyedül megmaradt birodalmának (ti. Oroszországnak) elhivatottság-érzését volt hivatva magasra korbácsolni – s egyben elmélyítette az első két Rómával való szembenállását. Létrejöttének időszakában ez a doktrina még csak tendenciájában foglalt magában pánszláv ideológiai tartalmakat, mert az állami politika egyelőre nem emelte hivatalos rangra.

A pánszláv gondolat első hangos hirdetője – nem véletlenül – egy horvát származású unitárius misszionárius, *Jurij Krizsanics* az 1660-as években. Ő éppen egy szláv „újjászületést” remélve – amelyben az orosz birodalomnak szánt kitüntetett szerepet – hatol egészen érzékeny pontokig a szlávok (és azokon belül az oroszok) kulturális szintjének vizsgálatában. A jobbító szándék hevítette, ostorozó bírálata során gyakran él az „átkos” Nyugattal történő összevetés eszközével. S bár megfigyelései általában a felszínen mozognak, e rövid áttekintés keretei között is érdemes legalább egy kis szövegrészletet idéznünk fő művéből, a *Politikából*, amely a szlavofilok előfutárává tette őt. „Mi külsőre átlagosak vagyunk, a külföldiek viszont szépek, és ezért fennhéjázók és büszkék. Mi hallgatagok vagyunk, nekik viszont jól perog a nyelvük, beszédesek és tele vannak gúnyos, káromló és epés fordulatokkal. Mi lassú észjárásúak és egyszerű lelkűek vagyunk, ők

tele vannak mindenféle ravaszsággal. Mi korhelyek és tékozlók vagyunk, a bevételt és kiadást nem tartjuk számon; gazdagságunkat elajándékozuk és szétszórjuk; ők fősvények és zslugoriak, mindenük a kapzsiság. Éjjel és nappal csak azt nézik, hogyan tölthetnék meg bukszáikat, és a mi lakomáinkon és vendégeskedéseinken csak nevetnek. Mi lusták vagyunk a munkához és a tudományhoz, ők munkaszeretők és nem alszanak el egyetlen munkára alkalmas órát sem. Mi megelégszünk a szegényes öltözettel és mértéktartó életmóddal, ők nagy igényűek, tobzódnak a fényűzésben és az elkényeztetettségben... Mi egyszerűen gondolkodunk és egyszerűen is cselekszünk: ha összeveszünk, akkor utána ki is békülünk; az ő szívük – zárkózott, őszintétlen, bosszúálló, képmutató; a sértő szót életük végéig nem felejtik el...”¹ Egy adalék a nemzeti karakter bizonytalan, ám valóságos tartalommal bíró történelmi kategóriájához, ahogy egy szláv látta nemzetiségét a 17. század közepén. Meglátásai annál érdekesebbek, mivel majd két évszázad múltán a szlafovilok is szinte szó szerint ilyen nemzetkarakterisztikát adnak. A szlavofil gondolat e korai előfutárától a szlavofil ideológia kikristályosodásáig azonban még hosszú út vezetett. Utóbbi jelentkezése azonban már csak azért is törvényszerűnek tekinthető, mert Krizsanics (és mások, például az egész szakadár-mozgalom) vehemens ellenpropagandája ellenére végül a „nemzeti” párt vereséget szenvedett, s Oroszország „ablakot nyitott Európára”. Most nem foglalkozhatunk azzal a problémával, hogy ez mennyire volt gyökeres fordulat, vagy mennyire maradt meg a felépítmenyi szférában, közelebbi témánk szempontjából ugyanis elegendő ez utóbbi tény egyszerű konstatálása is. A Péter előtti időtől kezdődően, de erőteljesen Péter alatt és után ugyanis benyomul Európa az orosz szellemiségbe, még pedig úgy, hogy szinte agyonnyomja azt. Egy-két patrióta felbuzdulást kivéve (most csak a történelmi gondolkodást véve alapul, gondolunk itt pl. Lomonoszovra, Tatyiscsevre, Boltyinra, Scserbatovra, s mintegy átmenetként az új történetírásban Karamzinra) az orosz múlt ezentúl egészen sötét megvilágításba került, s érdektelenné, unalmassá, tanulmányozásra pedig haszontalanná és feleslegessé vált. Nem hiába tartotta mindent sérelmesnek mindkét 1840-es évekre kialakult történetfilozófiai irányzat, a szlavofilok és a nyugatosok. Ezek tevékenységét akár a Kelet-Európában szokásos nemzeti újjászületési mozgalmak szerepéhez is hasonlíthatjuk, amennyiben egyként volt oka kialakulásuknak a „nemzeti” sérelem és a nemzet további sorsán való töprengés. (S az szintén rokon vonást jelent, hogy kiformalódásukban sokat köszönhetnek a kortárs német filozófiának.) A sokban azonos indíttatás és célok ellenére azonban a két irányzat más következtetéseket von le az orosz múltból – nyilván mert az addigi

történelemben a remélt jövőt másképpen óhajtották megpillantani. A nyugatosok a Nyugathoz történő gyorsabb és érdemibb felzárkózást sürgették, míg a szlavofilok az orosz fejlődéssel összeegyeztethetetlennek tartották a nyugati utat. Abban a kérdésben azonban teljesen megegyezett a véleményük, hogy az orosz történelem addigi menete egészen más, mint a Nyugaté – a különbség mindössze annyi, hogy az egyik tábor ezt hajlamos érénynek, a másik meg teherként tekinteni.

Csupán az elmondottak illusztrálása kedvéért, villantsunk fel egy-egy szövegrészletet egy szlavofil és egy nyugatos gondolkodó Oroszország–Nyugat szembeállításából. A szlavofil K. Sz. *Akszakov* szerint: „Szülőföldünk története olyannyira sajátos, hogy már első percétől kezdve különbözik másokétól. Már itt, a kezdet kezdetén különvlik az orosz és nyugat-európai út.” Tudvalevő ugyanis, hogy „... a leigázottságból eredő rabszolga érzés a nyugati állam alapja, míg a hatalom észszerű és önkéntes hívásából fakadó szabadságérzés képezi az Orosz Állam alapját. Így a Nyugat államainak alapja: *erőszak, rabság, ellenségeskedés*. Az Orosz Állam alapja: *önkéntesség, szabadság, béke*.” „Ezek teljesen különböző utak, különbözőek oly mértékben, hogy soha nem képesek összetalálkozni, s az ezeken az utakon járó népek nézetei sohasem egyeznek meg. A Nyugat a rabszolgai állapotból a lázadás állapotába jutva, azt szabadságnak fogadja el, kérékdi vele, és Oroszországban látja a rabszolgaságot. Oroszország pedig mindvégig megőrzi az általa hívott hatalmat, önként, *szabadon* őrzi azt meg, s ezért a lázadóban csak a rabszolga másik arcát látja, amelyik ezúttal a lázadók új bálványá előtt alázkodik meg, miként azt a hatalom régi bálványá előtt tette; mert lázadni csak a rab képes, szabad ember sohasem.”² *Akszakov* eszmefuttatása különösen amiatt érdekes, ahogyan a múltat a jelen és a jövő szolgálatába tudja állítani. Egyébként egész konstrukciója egy rég elavult történeti irányzat tanítására épül, amely minőségi különbséget vélt felfedezni a hódítás útján létrejött és a „szabad megegyezéssel” született, s ilyképpen szinte egész további sorsukban eleve elrendeltésszerűen meghatározott államok között.

Mint múltra vonatkozó történeti koncepció, sokkal komolyabb a nyugatos jogtörténész, K. *Kavelin* egy 1846-os munkája, amelyik az ún. államjogi iskola egyik első szintézis-jellegű tanulmánya. A Schellingből kiinduló szlavofilokkal ellentétben ugyanis az államjogi iskola Hegelt tartotta szellemi atyjának, ami megmutatkozott abban is, hogy a történelemben ke-resték az egyetemes összefüggéseket, s a nemzeti történelmet organikus egészként törvényszerűségek láncolataként – az állam középpontba állításával – szemlélték. *Kavelin* történeti koncepciójában – amellet, hogy az

orosz történelmet a vérségi viszonyoktól az állammá való fejlődéseként írja le – a nemzetség, család, személyiség egymást felváltó triászának is tekintti. Ilyen megfontolásból az orosz történelem varég-periódusára alkalmazhatónak tartja a feudális terminust, hiszen – szerinte – ekkor a személyiség elve dominált. Csakhogy szerinte Jaroszláv már a nemzetiségi elvből indult ki, s ezért – a varégek gyors elszlávosodásával párhuzamosan – „A feudális rend nem tudott gyökeret verni a mi talajunkon, s a varégekkel együtt eltűnt.” Ezután a két régió fejlődése egészen más utakon haladt: „Európában a kísérleti elv feudális állapotokat hoz létre; nálunk a kísérleti elv részfejedelmi államhoz vezet... Európában vannak rendek, nálunk nincsenek; Európában létezik arisztokrácia, nálunk nem; ott sajátos városi szerkezet van és városi polgárság – nálunk a városoknak és falvaknak egyforma a szerkezete és nincs polgári, mint ahogyan nincs másféle rend sem; Európában létezik a lovagi intézmény, nálunk nincs lovagság; ott az állammal való harcban világi hatalommal felvértezett, itt semmilyen laikus hatalommal nem bíró és világi viszonylatban az államtól függő az egyház; ott a szerzetesrendek sokasága – nálunk egyetlen, még csak nem is Oroszországban alapított szerzetesrend; Európában a katolicizmus tagadása, a protestantizmus, Oroszországban a protestantizmus hiánya; nálunk a mesztnyicsesztvo, amelyről Európa semmit sem tud; ott kezdetben nincs faluközösségi élet, majd létrejön, itt kezdetben létezik az obscsina, majd lehanyaglik; ott a nők lassacskán kikerülnek a férfiak szigorú hatalma alól, itt a férfiakkal kezdetben majdnem egyenjogú nők később a keleti asszonyok életét folytatják. Oroszországban a 16. század végén a falusi lakosságot földhöz kötik, Európában az államok megalapítása után ilyen jelenség nem volt.” A feudális Európa és a régi Oroszország fenti teljes szembeállítása után azonban Kavelin szükségét érzi, hogy Kelet felé is megvonja a határvonalat: „Történetünk a formák fokozatos *változását* mutatja, és nem azok *ismétlődését*; következésképp, volt benne fejlődés, nem úgy, mint Keleten, ahol kezdettől fogva mindmáig majdnem egy és ugyanaz ismétlődik állandóan... Ilyen értelemben mi európai nép vagyunk, amely alkalmas a tökéletesedésre, s fejlődésre...”³

Az államjogi iskola s egyben az egész 1917 előtti történetírás egyik kimagasló alakja, Sz. M. *Szolovjov* már az Európa és Ázsia közötti „geopolitikai” helyzetet, történelmi hányattatást történeti koncepciója egyik alaptételévé teszi. Éppen a földrajzi környezettel magyarázza a Nyugat-Európa és Oroszország közötti alapvető különbséget is: „A természet Nyugat-Európának, az ottani népeknek édesanyja; Kelet-Európában, az ittélés-

re ítéltetett népeknek – mostohaanyja”. „Európa két részből áll: a *köves* nyugatiból és a *fás* keletiből. A kő, ahogy régen nálunk a hegyeket nevezték, a kő Nyugat-Európát sok államra osztotta, sok népiséget határolt el egymástól, kőből rakták fészkeiket a nyugati *urak*, és onnét uralkodtak *muzsikjaik* felett, a kő adta nekik függetlenséget, de hamarosan a muzsikok is körülbástyázzák magukat a kővel, és szabadságot, önállóságot szereznek; minden szilárd, minden meghatározott a kőnek köszönhetően... A nagy keleti síkságon nincs kő, minden egyforma, nincsenek különféle népiségek, és ezért van a hihetetlen nagyságú állam. Itt az uraknak nincs hol kőfészkeket építeniük, nem élnek külön és önállóan, druzsinákban a fejedelem mellett élnek és állandóan mozgásban vannak a határtalan térségben; a városoknak nincs tartós közük hozzájuk. A vidékek különbözőségének, éles elhatárolódásának hiánya miatt nincsenek olyan sajátosságok, amelyek erősen hatnának a helyi népesség karakterének kialakulására, amelyek megnehezítenék számára a haza elhagyását, az elköltözést...”⁴ Az orosz állam tehát Szolovjov véleménye szerint, olyan állam, amelynek története az állandó belső kolonizáció története, amelyben minden „mozgásban” van, s amelyben ezért nem alakulhattak ki azok a földviszonyok, amelyek Nyugaton a feudalizmus alapját képezik. S innen ered az állam felfokozott szerepe is, amely minden erejével arra törekszik, hogy mestersegesen létrehozza azokat a viszonyokat, amelyekről a természet megfosztotta az orosz népet: ezért köti le magához, majd szabadítja fel a lakosságot (egyként a parasztságot és az ún. uralkodó osztályt).

Annak ellenére azonban, hogy Szolovjov nem tartotta lehetségesnek az orosz feudalizmus kimutatását, nem véletlenül tekintette őt előfutárnak az orosz feudalizmus elméletének megalkotója, N. P. Pavlov-Szilvanszkij. Szolovjov ugyanis a hegeli organikus fejlődésből kiindulva történeti koncepciója egyik sarkkövének tekintette, hogy a történelemben egyetemes törvényszerűségek hatnak, s azok egyként határozzák meg az orosz és a nyugati történelmet. Valahogy úgy képzelte el, hogy a korai orosz történelem (annak nemzetségi szakasza) megegyezik a germán történelem kezdeti időszakával, majd kb. a 10. századtól elkanyarodik, hogy a 18. század elején (I. Péter korában) ismét visszatérjen az egységes útra. Ezzel a konstrukcióval igazolódni vélte a legáltalánosabb törvények létezését, ebben az esetben azt a meglehetősen tágran megfogalmazottat, hogy minden nép átkerül az „ifjú” korból a „felnőtt” korba. (Lefeljebb azt Oroszország kb. két évszázad késéssel tette meg.) Nem maradt azonban meg ezen a szinten és sokkal konkrétabb történelmi jelenségekben is felfedezni vélte a hasonló

nyugati feudális intézményekkel való rokonságot, nevezetesen a patronátusban (orosz „megfelelője” zakladnyicsesztvó), beneficiumban (pomesztnye) és a röghözkötésben (zakreposcsenyije). Így bár végeredményben az orosz történelem több, mint félezer évre érvényesnek tartotta a nyugati fejlődéstől való gyökeres eltérés tételét, konstrukciója eredményesebben birkózott meg azzal a feladattal, amelyet a kor állított a nyugatos tábor elé: hogy a továbbfejlődés „nyugatos” útját, mint kontinuitást tudják felmutatni a közvélemény számára.

A szintén nyugatosként indult (mint egyébként szinte bármelyik orosz nemesifjú, aki megfordult külföldön) forradalmi demokraták már arra is példát mutatnak, hogy az orosz múlt mércéje nem minden esetben Nyugat-Európa kell legyen, illetve, hogy a külön vonalon futó fejlődési utak egyként lehetnek előrevivők. *Herzen* pl. a Nyugaton nyugatiaknak írt terjedelmes írásában már a 14. századik bezárólag is a nyugatitól eltérőnek látja az orosz fejlődést, amely föderatív berendezkedésével, elkülönült osztályok hiányában, és az alapját képező obscsina-tulajdonnal azt eredményezte, hogy „Az orosz nép abban az időben szabadabb volt, mint a feudális Nyugat”. Ez az Oroszország éppúgy nem hasonlított Európára, mint amennyire különbözött Ázsiától: „Európa szemében Oroszország ázsiai ország volt, Ázsia szemében – európai...” A szerencsétlen történelmi fordulatot, mondja *Herzen*, a mongol iga hozta: „Éppen ebben a boldogtalan időben, amely kb. kétszáz évig tartott, hagyta le Európa Oroszországot.” Ennek volt távoli következménye az is, hogy Oroszországban győzött az önkényuralom: „Oroszország megmenekült; erős lett, hatalmas – de milyen áron? Ez a világ legszerencsétlenebb, legjobban elnyomott országa a földkerekség országai között; Moszkva megmentette Oroszországot, úgy elfojtott mindent, ami szabad volt az orosz életben.”⁵

Herzen a történelemben politikai fegyvert látott, ezért bírálta az ún. orosz centralizációt, s ezért idealizálta a Kijevi Oroszországot, illetve az annak mintegy folytatásaként és egyúttal fejlődési alternatívájaként tekintett Novgorodot. Sokban hasonló nézeteket vallott a szintén erősen politikus alkatú (s ennek következtében börtönt és száműzetést is megjárt) és nagy ukrán szívvel érző történetíró, *Kosztomarov*, „Az egyeduralom kezdete Oroszországban” c. munkája elsősorban azért fontos számunkra, mert először szerepel benne egy történeti koncepció integráns részeként az orosz feudalizmus fogalma. *Kosztomarov* munkáiban élesen elkülönítette egymástól a vecséken alapuló „demokratikus” Kijevi Oroszországot a 15. század végén kialakuló – általa elítélt – önkényuralmi berendezkedésű Moszkvai Oroszországtól. E kronológiailag is távol eső két korszak közé ik-

tatja be – a 13. század közepétől a 15. század végéig – az orosz feudalizmus időszakát. A fogalom bevezetése után Kosztomarov rögtön szükségesnek tartja megmagyarázni szóhasználatát: „E kifejezést használva korántsem gondolhatjuk, hogy nálunk is léteztek mindazok a feltételek és körülmények, amelyek Nyugaton jellemezték a feudalizmus rendszerét... A *feudalizmus* szót az általános jelleg értelmében használjuk, és olyan politikai rendszert értünk rajta, amelyben az összes földterület: földbirtokosoké, akik maguk között a függőség különböző lépcsőfokait építették ki. Ilyen rendszer Oroszországban is teljességgel létezett.” Minthogy azonban az orosz fejedelmek csak a tatár hódítás jóvoltából – a káni jarliknak köszönhetően – jutottak olyan helyzetbe, hogy az egyes területek irányítói közül azok tényleges birtokosai legyenek, Kosztomarov fekete-fehéren ki mondja: „a feudalizmus a tatár hódítás eredménye volt.”⁶ Igaz ugyan, hogy elismer valami távoli rokonságot a Kijevi Oroszország idején is az egymással alá-fölérendeltségi viszonyban levő városok és a feudális hierarchia között, ám valójában csak a tatár időszak nagyfejedelem – „kisebb” fejedelmek kapcsolatát tartja a nyugati hierarchiával rokonnak. S jóllehet az orosz intézmény sajátosságaként maga írja le, hogy ez a kapcsolat rokoni, vérségi alapokon nyugodott, ez a jelenség marad lényegében tétele egyetlen „bizonyítéka”. Egyébként, hogy Kosztomarov is mennyire a „feudalizmus egyenlő politikai széttagolódás” felfogásból indul ki, az egyértelműen kiderül abból, hogy az egységes orosz állam kialakulása számára egyben a feudális rend végét is jelenti Oroszországban.

Kosztomarov még lényegében ötletszerűen felvetett, mintegy mellékesen kezelt és ezért komoly argumentációt nélkülöző feltevése nem váltott ki rezonanciát az orosz történetírásban. Abban továbbra is uralkodó maradt a nyugati és az orosz történelem eltérő jellegéről, s következőképpen az orosz feudalizmus nemlétezéséről szóló nézet. Ebben a szellemben íródott az orosz polgári történetírás talán legnagyobb alakjának, V. O. Kljucsevszkijnak nemzedékek történeteszemléletét befolyásoló szintézise, az „Előadások az orosz történelemről” is.

Kljucsevszkij már doktori értekezésében megfogalmazta az „Előadásokban...” végigvonuló gondolatot: „A nyugat-európai társadalmi rétegek kialakulását és fejlődését jól ismerő kutató nem találja nálunk a számára ismerős jelenségek megismétlődését: hasonló momentumokat és feltételeket talál, de azokat sajátságos kombinációkban és nem látott külső körülmények között találja...”⁷ Az „Előadások...” bevezető részében ugyanez a gondolat a következőképpen hangzik: (Országunk történetében) „ugyanazok a történelmi erők és a közösségi élet ugyanazon elemeinek mű-

ködése figyelhető meg, mint más európai társadalmakban is: de nálunk ezek az erők nem egyforma feszítettséggel hatnak, ezek az elemek más összefüggésekben jelentkeznek, más méreteket kapnak, olyan sajátosságokat mutatnak fel, amelyek nem fedezhetők fel más országokban. Mindennek köszönhetően a társadalom sajátos felépítést és jellegét kap, a népi élet különleges mozgásbességet sajátít el, a feltételek szokatlan állapotába és kombinációjába kerül.” Az eddig idézetekből bizonyára kiderül, hogy a sok tekintetben az államjogi iskola továbbfejlesztőjeként is értékelhető Kljucsevszkij szintén az egyetemes fejlődési törvényszerűségekből indul ki, de rögtön leszögezi, hogy azok Európa más országaihoz képest sajátosan érvényesülnek Oroszországban. Akárcsak Szolovjov, ő is elismeri a földrajzi környezet meghatározó hatását, ha lehet még elődjénél is nagyobb súlyt fektet a belső kolonializációra (annak egy-egy fő állomása képezi nála az orosz történelem periodizálásának alapját), s szintén az államot helyezi éreklődése középpontjába. Már a Kijevi Oroszország fejlődésének leírásában eltér azonban egykori tanára értékelésétől, amikor létrehozza a dnyeperi, városi, kereskedő Oroszország teóriáját. De másként látja az ún. felsővolgai, részfejedelmi, szabad földművelő Oroszországot (tehát a 13. századtól a 15. század közepéig terjedő időszakot) is. Szerinte ekkor ugyanis orosz földön olyan viszonyok alakultak ki, amelyek emlékeztetnek a nyugateurópai feudális rendre: még pedig a bojárok és az ún. „szabad szolgáltók” saját rendelkezésű örökbirtokai kialakulásának köszönhetően. A lényegyet tekintve azonban Kljucsevszkij sem tartja lehetségesnek az addigi történetírásban uralkodó véleménytől való eltérést: „De ezek nem egyező, hanem párhuzamos vonások. A bojárok és szabad szolgáltók, illetve a részfejedelmek viszonyában sokminden hibádzott az ilyen egyezéshez, például két alapvető feudális sajátosság: 1. a szolgálati viszonyok egyesítése a földviszonyokkal és 2. az előbbi és utóbbi örökletessége.” A bojárok és a szabad szolgáltók ugyanis a földbirtokuktól függetlenül tartoztak szolgálatlaltal a terület felső urának, folytatja Kljucsevszkij, ezért feudális momentumot legfeljebb csak a részfejedelem személyében találhatunk Oroszországban, aki egyszerre volt az alávetett terület uralkodója és földtulajdonosa. Az „igazi” feudalizmus ugyanis Kljucsevszkij véleménye szerint, úgy alakult ki, hogy részint a területi irányítók elragadták a királyi hatalomtól az irányításuk alatt álló területek uralkodói jogait és örökletes tulajdonosaikká váltak, részint pedig az allódiუმok birtokosai kommandáció révén ugyanígy elbitorolták a földjükre kiterjedő állami hatalmat. Oroszországban viszont már eredetében más volt a helyzet, hiszen itt a fejedelmek leggyakrabban csak „táplálásra” adtak területeket, ezeket irányítóik sohasem tud-

ták örökletessé tenni. A kisebb számban adományozott örökbirtokok esetében pedig az átengedett uralkodói jogok örökletessége nem volt biztosítva. Mindazonáltal a „részfejedelmi rendben sok olyan vonást találhatunk, amely hasonló a feudális jogi és gazdasági viszonyokhoz, de mivel ezek más társadalmi talajra, a mozgásban levő falusi lakosságra épültek, ezek a hasonló viszonyok más kombinációkat képeznek és egészen különböző folyamatok momentumai lesznek.”⁸ – szögezi le végül V. O. Kljucsevszkij.

Kljucsevszkij tehát, aki minden elődjénél több hasonlóságot vélt fedezni a nyugat-európai feudalizmus és a részfejedelmi Oroszország között, végül is elzárkózik a feudalizmus szó használatától – legalábbis, ami az orosz fejlődést illeti. Az eltérő indulás és a különböző végeredmény, tehát a történelmi folyamat különbözősége a két régióban, lehetetlenné tette számára az egységes fogalom használatát, vagyis a különböző történelmi minőségek egybemosását – a néhol csábító hasonlatosságok ellenére is.

Kljucsevszkij módszertanilag úgy jutott erre a megoldásra, hogy a feudalizmus fogalmán – ahogy addig szinte minden orosz történetíró – olyan rendszert értett, amilyen a középkori Nyugat-Európában volt. S mivel attól az orosz fejlődés jól kivehetően különbözött, utóbbi leírására nem volt alkalmas számára a feudalizmus terminus. Ez egyben azt is jelenti, hogy az orosz historiográfiában eddig a pontig az orosz feudalizmus hiánya és az orosz fejlődés eltérése a nyugatitól ugyanannak a dolognak eltérő formában történő megfogalmazását jelentette.

✦ *P. N. Miljukov* lesz az, már a 19. század legvégén, aki e két megfogalmazást elválasztja egymástól, s elismeri ugyan az orosz feudalizmus létét, ám paradox módon mégis közelebb helyezi az orosz fejlődést a keleti történelemhez, mint az európaihoz. Miljukov szintézisében, „Az orosz kultúra történetének alapvonásai”-ban a nyugati és az orosz történelem egybevetése során abból indul ki, hogy ellentétben a Nyugattal, Oroszországban a törzsi társadalom átmenete a feudálisba nem a belső fejlődés – tehát a nagybirtok és az arisztokrácia kialakulása – hanem külső – háborúk és kereskedelem – hatása alapján ment végbe. Ennek viszont olyan következményekkel kellett járnia, hogy „nemcsak lelassul a feudalizmus kialakulása, hanem maga a feudalizmus is egészen más formában valósul meg, mint az a középkori feudalizmus klasszikus formáiban látható.” nevezetesen pedig a következő specifikus jegyei vannak Oroszországban: „A törzsi fejlődés nagyon hosszantartó időszaka, a fejletlen területi arisztokrácia, a kívülről származó politikai hatalom, amely könnyen kisajátítja a föld legfelsőbb jogát, a csinovnyikok osztálya, akik e hatalom körül csoportosulnak és to-

vábbi igényeiket a „szolgáló” emberek helyzetéből eredően támasztják – ilyenek kell hogy legyenek az orosz feudalizmus jellemző vonásai. Mindezekkel a sajátosságokkal, az ily módon létrejött állam már magában hordozza a későbbi autokrácia csíráját. De ezek a csírák csak később kezdenek fejlődni, nevezetesen akkor, amikor a politikai egységesülés folyamán a központi hatalom széles katonai feladatokat vállal magára és felruházza magát a megfelelő rendelkezési joggal: másszóval, amikor létrejön a nemzeti-katonai állam.”

Tehát a Nyugat- és Kelet-Európa közötti eltérés abban áll, hogy: „Európa keleti részén az államszervezet korábban alakult ki, mint azt a belső gazdasági fejlődés folyamata létrehozta volna, miközben Nyugat-Európában az államszervezet belső fejlődési folyamat eredménye. Az európai társadalom és állam, mondhatni, lentől fölfelé épült: a központi államhatalom ott valóban olyan volt, mint legfelső felépítmény a feudális földbirtokosok előzetesen kialakult rétege felett, amely a maga részéről a sűrűn megtelepedett paraszti lakosság alsó rétegén nőtt ki. Nálunk pedig, főképp Északkelet-Oroszországban, a társadalom föntről lefelé épült: a központi politikai hatalom maga alá kényszerítette a katonai-szolgáló réteget, amely a hiányzó – vagy nagyon gyenge – helyi földbirtokos arisztokrácia helyét foglalta el; ez a szolgáló osztály pedig azt a parasztságot kötötte magához, amely már régen elvesztette törzsi kapcsolatait...”⁹

Látható tehát, hogy a földbirtokos arisztokrácia hiánya – vagy nagyon gyenge volta – központi szerepet játszik Miljukov érvelésében: ez vezet végsősoron az „állam-felépítmény kóros megnagyobbodásához” is, az önvédelem az egyesítés szükségessége, majd a területi terjeszkedés óhaja által életrehívott katonai-nemzeti – autokratikus – állam zökkenőmentes kialakulásához, amely pedig bizánci és keleti mintákat vesz át a társadalom berendezésekor. S bár Miljukov maga is értékes gondolatot vetett fel, amikor arról írt, hogy bajosan mutathatnánk ki akárcsak Nyugat-Európában egységes fejlődést, a 15. század végén kiformálódó egységes orosz államnak mégsem nagyon talál helyet Európában, ehelyett azt lassacskán Ázsia felé tolja el. S mindezt annak ellenére teszi, hogy elismeri és használja az orosz feudalizmus fogalmat. Abban az értelemben azonban, ahogyan ő definiálta a feudalizmust, nehéz lenne a földkerekségen olyan népet találni, amely történetének egy szakasza ne lenne leírható vele. A feudalizmus számára ugyanis nem jelent mást, mint a „politikai hatalom kisajátítását a társadalmilag erősek által, illetve a társadalmilag gyengék politikai alávetését”. Ez persze csak a feudalizmus „nembeli” definíciója Miljukovnál, amely pl. India, a Kaukázus stb. fejlődésére is alkalmazható. „Fajbéli” ér-

telemben azonban a feudalizmus nem más, mint „éppen az adott rendszer individuális fizionómiája Nyugat-Európában – és ebben az értelemben ugyanannak a rendnek orosz variánsát nem kell ezzel a terminussal neveznünk, amennyiben el akarjuk kerülni a fogalomzavart.”¹⁰

Miljukov kettős fogalomhasználata már a feudalizmus-fogalom csőd-jének jele. A szűk értelmezésben, csakúgy, mint az addigi historiográfia elveti Oroszországra való alkalmazását, ám elismeri azt a valóságos egyetemestörténeti összehasonlítás számára komolytalanul általános értelemben. Ebbe a furcsa helyzetbe azonban már azután került az orosz történetírás, hogy N. P. Pavlov-Szilvanszkij tanulmányok sorában állt ki az orosz feudalizmus léte mellett.

N. P. Pavlov-Szilvanszkij érdekes figurája az orosz történetírásnak. Miután megbuktatták a magiszteri vizsgán – mégpedig a feudalizmus témaköréből – soha nem szerzett tudományos fokozatot, s mint ilyen, nem kaphatott katedrát egyetlen felsőoktatási intézményben sem. Ez viszont azt jelentette pályája számára, hogy gyakorlatilag a tudományos élet periferiájára szorult, s ott rukkolt ki a korabeli orosz történettudomány, de az egész közgondolkodás szemében revelációszámba menő tanulmányaival. 1897-től kezdve több nagyszabású közleményben vetette össze a nyugati feudalizmus egyes alapvető intézményeit, jellemző jegyeit orosz megfelelőjükkal, hogy aztán egy évtized múltán kibocsájtott összefoglaló kis könyvében állást foglaljon a nyugati és az orosz fejlődés egyező volta, a nyugat-európai és az orosz feudalizmus azonosságá mellett.

N. P. Pavlov-Szilvanszkij három periódusra osztja az orosz történelmet. Az első szakasz a történelem előtti időktől kezdve a 12. századig tart, s meghatározó eleme az obscsina (mir). A fordulópontot ezután 1169 jelzi, amikor Andrej Bogoljubszkij vlagyimiri nagyfejedelem elfoglalja Kijevet. Ez egyben egy átmeneti korszak nyitánya, amelynek alapjául majd a votcsinák (örökbirtokok), a fejedelem és druzsinája letelepedése szolgál a 13. századtól kezdődően. A 13. századtól a 16. század közepéig tart tehát a második szakasz, s ekkor uralomra jut a nagybirtok, a bojárscsina-seigneurie. Ez az orosz feudalizmus időszaka. 1565-ben aztán IV. Iván opricsnyinája megnyitja az orosz történelemnek a 19. századig eltartó harmadik korszakát, amelynek meghatározó jelensége az állam. Ez a rendi állam periódusa, amely két alkorszakra bontható: a moszkvai rendi monarchia és a pétervári abszolútizmus idejére.

Már a korszakolásból is kiderül N. P. Pavlov-Szilvanszkij felfogása a feudalizmusról. Eredetileg Guizot-ból kiindulva, majd módosítva elképzeléseit az új nyugati történészek, Luchaire, Fustel de Coulanges, a német

Lamprecht hatására a feudalizmust továbbra is azonosítja a politikai széttagoltsággal, amennyiben a feudalizmus három alapelvét sorolja fel: 1. A terület szétdarabolódása domaine-seigneurie-kre, 2. ezek egyesülése a hűbéri hierarchia által, 3. a feltételhez kötött földbirtoklás. Éppen az utóbbi történések, és főképpen Lamprecht hatására azonban elismeri a „gazdasági feudalizmus” elméletének létjogosultságát is, ezért a következőképpen határozza meg a feudalizmus fogalmát: „Ahol nincs nagybirtok, ott nem lehet feudalizmus sem, amelynek leglényegesebb vonásai egyrészt az ország szétdarabolódása rengeteg önálló birtokra, hercegségre és privilegizált bajorcsinára-seigneurie-re, másrészt ezen birtokok egyesülése a szerződéses, hűbéri viszonyok által, amelyek az állampolgárság későbbi állami elveit helyettesítik.” A „gazdasági” és „politikai” feudalizmus elméletét azonban nem tudja szintetizálni, s Luchaire nyomán könyvében külön vizsgálja az ún. „seigneurie-ális” rendszert (tehát a feudalizmus gazdasági alapját) és a tulajdonképpeni feudalizmust. Minthogy azonban Oroszországban, N. Pavlov-Szilvanszkij szerint, a 13. századtól a 15. század végéig mindkettő jelen volt, ezért utóbbi lesz az orosz feudalizmus mindkét értelemben vett időszaka.

„A részfejedelmi rendszer seigneurie-ális alapjai” című fejezetben (amely „A részfejedelmi rendszer feudális alapjai” címűnek mintegy fele) először a germán törvénykönyvek és a Russzkaja Pravda megdöbbentő hasonlóságáról, majd az orosz obscsina és a germán mark egyforma voltáról ír a IV. Ivánig terjedő időszak nyugati és orosz történelmében. Ezt követően kerít sort a fejezet legfontosabb problémája, a nagybirtok tárgyalására. Ennek vizsgálata kapcsán megállapítja: „A középkori nagybirtok nálunk, csakúgy mint Nyugaton, két egyenlőtlen részre oszlik; az egyiket, a nagyobbikat, a parasztok, mint önálló gazdák művelik meg, bizonyos összeg lefizetése fejében a földbirtokosnak; a másik rész közvetlenül az uraság gazdasági irányítása alatt áll és általában birtokának jelentéktelen részét alkotja.” Miután ilyképpen lerótta adóját a „gazdasági feudalizmus” elméletének, kisebb kitérő után rátér a tulajdonképpeni feudális elemek összevetésére. Ennek kapcsán a nyugati és az orosz történelemből vett példák segítségével megállapítja, hogy Oroszországban – pontosan úgy, mint Nyugaton – létezett a legfőbb hatalom széttagolódása – amelynek okát helyesen látja a természetes gazdaság uralmában –, az immunitás, a hűbéri hierarchia és a föld utáni szolgálat elve, sőt pl. még a hűbéri eskü szertartását is gyakorlatilag megegyezőnek írja le. Az általa felvonultatott anyag alapján látszólag jogosan jelenti tehát ki: az orosz és a nyugati történelem közötti különbségek között „nincs egyetlen gyökeres eltérés sem: mindegyik csu-

pán mennyiségi, nem pedig minőségi”. És előbbieik is a feudalizmus kialakulásának történelmi folyamatában vannak, magában a kialakult rendszerben azonban nincsenek.

Ez a politikai feudalizmus – csakúgy mint Nyugaton – IV. Iván monarchiájával – Pavlov-Szilvanszkij szerint mindössze 100 év késéssel – elbukott, de az ún. szociális feudalizmus megőrződött – szintén a Nyugattal egyező módon – a rendi monarchiában. A 17. századi orosz cárság struktúráját tekintve teljesen azonos a korabeli nyugati rendi monarchiával, folytatja tovább Pavlov-Szilvanszkij; s most már időben is megegyezve, a 18. század elején mindkettő abszolút monarchiává alakul. Nem elégedve meg ezekkel a kronológiai „egybeesésekkel” a szerző még egyebeket is produkál. Például azt, hogy Oroszországban az örökös jobbágyság 1600 körüli kialakulása csak 50–60 év késedelmet jelez Németországhoz képest, vagy, hogy az 1861-es jobbágyszabadítás is csak ennyi idővel köszönt be később orosz földön. Ezzel nyilvánvalóan azt a benyomást kívánja kelteni, hogy az egész „nyugati” fejlődésben a jobbágyrendszer 19. századi felbomlása volt a normális.¹¹

Pavlov-Szilvanszkij utóbbi megállapításai jól minősítik komparatív módszerét. Ennek segítségével gyakran el tudja érni, hogy az olvasó a mégoly kategórikus megállapításait is helytállóaknak tekintse, ugyanis „hitelt érdemlő” bizonyítékok támasztják azokat alá. Közelebről megvizsgálva azonban a szerző által felvonultatott forrásokat, történelmi irodalmat, megdöbbentő erővel tárul elénk a történész tendenciózussága. Pavlov-Szilvanszkij módszerének lényege a *történelmiatlenség*. Csak az olyan műveket (s azoknak is azon részeit) sorakoztatja fél tételei alátámasztásául, amelyek beleillenek előzetes elképzelésébe. S ami még fontosabb, ugyanígy bánik a forrásokkal is. Az orosz történelem egy kronológiailag jól körülhatárolt korszakát – a 13–15. századot – vizsgálja részletesen, de az összehasonlítás során a nyugati történelemnek majd ezer évéből válogatja össze bizonyító apparátusát, ráadásul össze-vissza a francia, német, angol történelem egyes korszakaiból, mindig csak azokat, amelyek alkalmasaknak látszanak számára az egyezés demonstrálására. Így tehát olyan építőköveket szedget össze az orosz feudalizmus építményének összeállításához, amelyek valóban a nyugati feudalizmusból származnak, de olyan összetételben, amelyben nem ismerte őket a nyugati történelem. Ez persze még nem lenne baj, hiszen nincs két egyforma feudalizmus, csak hogy Pavlov-Szilvanszkij pontosan a két építmény megegyező voltát hangsúlyozza. Ha azonban kis mennyiségi számvetést készítünk a Pavlov-Szilvanszkij által felhasznált nyugati (elsősorban francia) anyagról, akkor arra a nagyon lényeges követ-

keztetésre jutunk, hogy azok döntő részt a nyugati feudalizmus kialakulása és korai fejlődése szakaszából származnak. S bár Pavlov-Szilvanszkij az orosz és nyugati feudalizmus egyező voltát kronológiai egyezésként is szemléli, műveinek olvasóit akkor nem vezetjük félre, ha kimondjuk: Pavlov-Szilvanszkij valóságos hasonlóságokat tárt fel, ám azok a korafeudális Nyugat-Európa és a 13–15. századi orosz történelem közötti analógiákról árulkodnak.

Pavlov-Szilvanszkij tanulmányaira már az első megjelenésekor is reagált a szakmai kritika, de a 20. század elején és különösen az 1905-ös forradalom után hirtelen a szélesebb közvélemény érdeklődésének homlokterébe került ez a csak látszólag nem ideológikus téma; az orosz feudalizmus léte vagy nemléte. Az orosz feudalizmus igenlése ebben a történelmi szituációban eggyé vált a nyugati jelen és jövő (kapitalizmus és szocializmus) igenlésével, illetve a haladó társadalom azon törekvéseit fejezte ki, hogy a reformok szükségességét a múlt tanulságainak szolgálatba állításával is megideologizálja, tehát, hogy a remélt fejlődést, mint a múltban megtett út organikus folytatását tüntesse fel. Ilyen értelemben nem volt igaza Pavlov-Szilvanszkij egy későbbi méltatójának, aki azt állította, hogy nézetei saját korában nem leltek visszhangra.¹² Ennek éppen az ellenkezője igaz.

Nagyon jellemző azonban, hogy a 19. század legvégén és a 20. század legelején még kétségtelenül a szkeptikusok voltak döntő túlsúlyban. Ide sorolható a már idézett Kljucsevszkij is, akinek „Előadásai” könyv alakban először ezidőtájt jelennek meg. *Vlagyimirszkij-Budanov*, a híres jogtörténész pedig egyenesen „jelentéktelen vonásnak” ítélte az óorosz élet egészéhez viszonyítva a Pavlov-Szilvanszkij által feudálisnak nevezett intézményeket.¹³ A másik kiváló történész, *Szergejevics* szintén hasonló pozíciót foglalt el.¹⁴ Még a Pavlov-Szilvanszkij tanulmányainak legnagyobb figyelmet szentelő *Taranovszkij* is arra a következtetésre jutott, hogy arra a kérdésre, létezett-e Oroszországban feudalizmus „egyes megerősítő választ nem adhatunk.”¹⁵ Mivel a jelzett történészek az idősebb évjárához tartoztak, úgy tűnik igaza volt annak a recenzensnek, aki azt írta, hogy Pavlov-Szilvanszkij elméletét inkább a fiatalabb generáció volt hajlamos elfogadni.¹⁶

Ez a generáció először az 1905-ös forradalmat követően hallatta erőteljesen a hangját, akkor azonban olyan hatásfokkal, hogy teljesen túlkialakította a kétkedőket. A nagy hangulatváltozásnak természetesen volt egy szűken vett tudományos oka is, amelyre a vitában résztvevő korabeli szerzők közül is többen rámutattak: nevezetesen a társadalomtudományok fejlődése, a szó valódi értelmében vett egyetemestörténetírás és ily módon annak módszere, az összehasonlító szemlélet kialakulása. A döntő lökést

azonban mégis a politikai változások okozták. A Pavlov-Szilvanszkijt búcsúztató *P. Scsegoļjev* egyértelműen utal erre a tényre: „Úgy tűnik, csak az e században általunk megélt események nyitották fel szemét (ti. Pavlov-Szilvanszkijét) teóriájának erre a vonatkozására, amely teória alássa az orosz fejlődés sajátosságát, és ennek megfelelően államrendje sérthetlensége védelmezőinek utolsó „objektív” bizonyítékát.”¹⁷ *V. Filatov* még tovább lép egy lépéssel és nevével nevezi a gyermeket. Szerinte az utolsó évek történeti irodalmát olvasva az a benyomása az embernek, hogy a „nyugati fejlődés menete irányában történő fordulatot, a parlamentarizmust csak csodával lehet magyarázni.” Hogy elkerüljék ezt a különös állapotot, az ország és a gazdasági tényezők mellett a „társadalom belső fejlődésének” törvényéhez kellett nyúlniuk (ti. a történészeknek). Az orosz történelemre vonatkozó ismeretek ilyen állapotának kényelmetlenségét különösen a marxisták érezték; ezért erőteljesen előtérbe állították a nyugati és orosz történelem egységét, ám legfőképpen a priori módon.”¹⁸ Ekkor jött szerinte Pavlov-Szilvanszkij, aki tudományos tekintetben is helyretette a kérdést. Az 1905–1907-es éveket követő közhangulatban mindenesetre joggal állapíthatta meg *M. Bogoszlavszkij*: „Az orosz fejlődés sajátossága — ez mostmár a szlavofilok epigonjainak témája...”¹⁹ S bár a történettudomány nagy öregjei most sem békültek meg e teóriával és kétkedűsüket óvatos megfogalmazási módokba bújatták,²⁰ mégis szélesen elterjedt az orosz feudalizmus koncepciója. Igaz, ugyancsak a publicisztika szintjén és ugyancsak politikai megfontolásokból ellenvélemények is elhagzottak. *V. Sztorozsev* például igen érzékletes módon emelt vétót: „A tolaikodó kérdés, miben nem vagyunk európaiak és miért nem jutunk oda, ahova kellene, amikor ugyanazokat a fejlődési szakaszokat járjuk be, továbbra is megválaszolhatatlan.” Recenziója végén aztán még élesebben fogalmaz: „nem tudom, hogy a bejárt utak azonossága mellett végül is miért akadunk el a barbárság és szolgaság zsákutcájában?”²¹

A fenti emocionális megközelítés racionális, történeti magvát alig vonták kétségbe a tárgyalt években. Ezért alakulhatott ki az a sajátos helyzet, amelyet Miljukov szócikke a Brockhause lexikonban pontosan jellemez, hogy az orosz írástudók mintegy az egyetemes törvényszerűségek léte és ilyképpen az orosz fejlődés egyetemessége elismerésének demonstrálásként fogadják el az orosz feudalizmus elméletét. Ám ez a feudalizmus fogalom a lehető legáltalánosabb, többek ki is fejtik, hogy ilyen értelemben természetesen India, Perzsia stb. fejlődése is leírható vele. Magyarán szólva, a publicisztika a feudalizmus fogalom alkalmazásával inkább csak a nyugatival közös jövő reményében „előlegezi meg” az orosz múlt-

nak a legáltalánosabb értelemben vett egyetemességet. Szaktudományos szempontból azonban továbbra is megingathatatlan a nyugati és az orosz feudalizmus különbözősége. Szinte nem akad tollforgató, aki – az orosz feudalizmus fogalom használata mellett – ne bírálná Pavlov-Szilvanskij a teljes azonosság erőltetett kimutatása miatt. Ebben a tekintetben tehát Pavlov-Szilvanskij tanítása tényleg süket fülekre talált az Októberi Forradalom előtt. Valóban azok voltak ekkortájt többségben, akik az orosz feudalizmust „haloványnak és kevésbé kifejlettnek”, „csírákban meglévőnek” tartották.²² Ezért, ahogy M. *Kovalevszkijt*, úgy még sokakat nem lepett volna meg, ha „az orosz feudalizmus részletesebb tanulmányozás esetén sokkal közelebb állónak bizonyulna Hitvalló Edward korának angolszász rendszeréhez, mint Capet Hugó korszakának francia feudalizmusához.”²³

Az „orosz feudalizmus” tehát századunk elejére sok tekintetben áldozata lett a feudalizmus fogalom túlságos kiterjesztésének. Egyrészt belehelyezték ugyan általa Oroszországot az egyetemes fejlődésbe, ám mivel szabatos körülírása váratott magára – éppen a fogalommal kapcsolatos zűrzavar akadályozta ezt –, az orosz feudalizmus tényleges arculatát, a valóságos történeti összehasonlítás alapját, nem tudták megrajzolni, ily módon pedig az orosz múlt helyét sem lehetett kijelölni az európai fejlődésben. A feudalizmus fogalom zsákutcába kerülését jól jellemzi a probléma közvetlenül 1917 utáni sorsa. Itt csak a már 1917 előtt is jelentős munkákat létrehozó N. *Rozskovot* hoznánk fel példaként, aki a század elején még tagadta az orosz feudalizmus létét, ám később az általános definíció segítségével már alkalmazhatónak tartotta. Ekkor a feudalizmus három típusát sorolta fel: az angol, franciát, orosz. Az angolhoz hasonlít szerinte a cseh, magyar feudalizmus, a franciához képez átmenetet a grúz, török és részben a skandináv, szerb, bolgár, román feudalizmus, valamint Délnyugat-Oroszország, Litvánia. Ezekhez képest a nagyorosz típus „nem ismétlődött meg: az a legnagyobb mértékben sajátos.”²⁴

Az orosz történelem addigi menete marxista szemléletű leírásának a 20-as évekre már több megközelítési módja is kialakult. Ebben a tekintetben legnagyobb jelentőségű G. V. *Plehanov* „Az orosz társadalmi gondolkodás története” című munkája elé írt „Bevezetés” volt. Ami az orosz feudalizmus problémáját illeti, Plehanov ebben egy igen sajátos megoldásra jut. Elismeri ugyan létét, ám ismét csak olyan általános értelemben, hogy bele tudja abba csempészni a keleti despotizmus fogalmát, mint amely fejlődési specifikumának leírására jobban alkalmas. A keleti despotizmus fogalmat Plehanov egyébként nem formációelméleti alapon használja, tehát a feudalizmus egy válfaját látja benne. Ily módon problémafelvetésének az

ázsiai termelési mód marxi kategóriájához semmi köze nincs, éppen ellenkezőleg, ez esetben is az orosz történetírói hagyományból merít, hiszen szerinte Japán, Kína, Egyiptom stb. is átment a feudalizmus szakaszán.

Plehanov elveti a pavlov-szilvanszkiji „teljes egybeesés” tételt (ti. az orosz és nyugati feudalizmusét), csakúgy, mint a „teljes eredetiségét”. Szerinte az orosz fejlődésnek „vannak olyan jellegzetességei, amelyek élesen elkülönítik valamennyi nyugat-európai ország fejlődési folyamatától, és a nagy keleti önkényuralmak fejlődésére emlékeztetnek... Hol felerősödik, hol gyengül a hatásuk; ennek eredményeképpen Oroszország mintegy ingadozik a Kelet és a Nyugat között. Történetének moszkvai periódusában sokkal nagyobb mértékben vannak jelen e sajátosságok, mint a kijevei periódusban. I. Péter reformjai után pedig ismét csökkennek, előbb nagyon lassan, aztán egyre gyorsabban és gyorsabban” Két oldallal arrébb ez a megfogalmazás még egyértelműbbé válik: „minél sajátosabb társadalmi fejlődésünk a nyugat-európaihoz képest, annál kevésbé sajátos a keleti országok fejlődéséhez képest – és fordítva.” Végül is Plehanov az orosz fejlődés „viszonylagos sajátosságának” elvét vallja – a Kelethez képest is. Erről így ír: „Hogy megvédelmezze létét (ti. Oroszország) a gazdasági fejlődésben előbbre járó ellenségeivel szemben, erőinek olyan hányadát kellett közvetlenül a honvédelemre fordítania, amely messze meghaladta a keleti despotikus államok ugyanilyen irányú erőfeszítéseit.

Ebben rejlik történelmi fejlődésünknek a keleti despotizmusokétól eltérő viszonylagos specifikuma, amely szerfelett figyelmet érdemlő. Ha ezt a különbséget összevetjük azzal, amelyet a Moszkvai Állam és a nyugat-európai társadalmi rendszerek között fedeztünk fel, a következő végeredményre jutunk: a Moszkvai Állam a nyugatiaktól abban különbözött, hogy nemcsak az alsó, földművelő osztályt döntötte jobbágyosorba, hanem a felső szolgáló osztályt is, a keletiektől pedig – amelyekre ezen a téren nagyon is hasonlított – abban, hogy sokkal súlyosabb igát kényszerült leigázott lakossága nyakába akasztani.”²⁵

Nem célunk Plehanov történet szemléletének elemzése, sem bírálni, sem méltatni nem kívánjuk az orosz „polgári” történetírás legkiválóbb képviselői kutatásait „megszüntetve megőrző” kompilációját. Itt csupán azt szögeznénk le, hogy amennyire hozzásegít koncepciója az orosz feudalizmus „profilja” körüljárásához, legalább annyira járul hozzá, akaratán kívül, a feudalizmus fogalom szétrombolásához, és az ázsiai termelési mód fogalmába való átcsúsztatásához.

Mindazonáltal Plehanov jó példa arra, hogy a nyugati és az orosz történelem addigi menete eltérő voltának jelenre és jövőre vonatkozó „ké-

nyelmetlenségét” – a fentebb idézett módon – különösen érzékenyen felismerő marxisták képesek voltak a végsősoron történeti problémára nem csupán politikai-ideológiai motivációktól vezérelt és nem egyszerűen pre-konceptiózus, hanem a történettudományos eredményeket feldolgozó választ találni. A 20-as években ez a helyzet megváltozik és a Nyugat és Oroszország, s ily módon az orosz feudalizmus problémája az Októberi Forradalom, a forradalom esélyei, a szocializmus egy országban való felépíthetősége kérdéseinek az aktuális politikai-ideológiai harcoktól függő megválaszolásán múlik majd. Az ellenvélemény legyűrésével párhuzamosan fokozatosan az a felfogás válik hivatalossá, amely mostmár szó szerint értelmezve Pavlov-Szilvanskij tanítását, az orosz múltban is a Nyugattal való teljes azonosságot igyekezett kimutatni. Ezen a tényen természetesen nem csodálkozhatunk a szocializmus egy országban történő felépítése tétel győzelmének ismeretében, ám mégsem vezethetjük le csupán politikai okokból. A marxista történelemfelfogás kimunkálása történetének ez a szakasza, a „hőskor” ugyanis a „szociológikus”, leegyszerűsítő, sematikus történetírást tolta előtérbe, ezért a természet világára jellemző egyetemes tövényszerűségeknek a társadalom történetében való kimutatásának vágya sok hamis általánosításhoz vezetett. Egészen pörére vetköztetve, ez a felfogás azt mondta: ha a történelmet egyetemes törvényszerűségek mozgatják, akkor azok ugyanúgy hatnak, és ugyanolyan eredményre vezetnek Oroszországban, mint a világ bármely más országában.²⁶

A 20-as évek agitációs- és propaganda célokat követő publicisztikájában érthető módon a politikai motivációkat hangsúlyozzák. A Pavlov-Szilvanskij könyvét újból kiadó vezető szovjet kultúrpolitikus, történész M. N. *Pokrovszkij* például úgy veti fel a kérdést, hogy a cárizmus alatt a múlt „sajátszerűségének” hirdetése mintegy kezességet látszott biztosítani a jövő „sajátszerűségére” nézve.²⁷ Érthető ezért, ha a korszakban tankönyvként funkcionáló nagyszámú szintézisében e felfogás ellen harcot folytatott. Ez a körülmény azonban nem változtat azon a tényen, hogy számára a történettudományos probléma mindvégig megmaradt aktuális politikai kérdésnek. Mert ha jól megfigyeljük, Pokrovszkij tulajdonképpen Pavlov-Szilvanskij megállapításait ismétli meg, természetesen eltérő frazeológiával, a saját céljai érdekében felhasználva. Ő is a 13. századtól a 16. századig terjedő időszakra alkalmazza a feudalizmus terminust, ő is szinte minden egyes momentumában teljes azonosságot fedez fel a nyugati és orosz feudalizmus között. Igaz, definíciójában megpróbálja érvényre juttatni a szociális mozzanatot, s elődjétől természetesen megkülönbözteti, hogy a gazdasági feudalizmust hangsúlyozza. Ez azonban nem zárja ki, hogy „a

politikai feudalizmusban” szintén azonosságokat lásson, legfeljebb kevésbé bonyolult formákban megjelenőket Oroszországban, mint Nyugaton. Abban is megegyezik véleménye Pavlov-Szilvanszkijjal, hogy a politikai feudalizmus bukását ő szintén a centralizált állam megszületésével hozza összefüggésbe. Más kérdés, hogy az általa teremtett iskola szellemében ezt gazdasági okokkal támasztja alá és a kereskedő tőke győzelmével magyarázza. Így mintegy különálló szakaszként tárgyalja a kereskedő tőke uralmát a gazdasági feudalizmuson belül az ipari tőke, az kapitalizmus előtti időszakban. Nézetrendszerében ily módon a feudalizmus nem foglal el kulcsfontosságú helyet, legalábbis a teóriája sarkkövét alkotó kereskedő tőkéhez viszonyítva, amely egyébként szintén az orosz–nyugati párhuzamokat hivatott bizonyítani.²⁸

Pokrovskij révén tehát a marxista argumentációval felszerelt pavlov-szilvanszkiji felfogás lett egyeduralgó a 20-as évek második felében és a 30-as évek elején. Pokrovskij halála után, a 30-as évek közepén, párhuzamosan a megelőző évek ideológiai fordulatának lezáródásával és befejezett formát nyeresével, az orosz feudalizmus elmélete is módosult. Addig ugyanis, a pokrovskiji történelemszemlélet dicséretére legyen mondva, igaz, hogy a politikai célok szolgálatába állított vulgáris gazdasági materializmus volt a szemléleti alap, mindez azonban a forradalom, pontosabban a *világforradalom* szolgálatába állítva. Történelemszemléletüket ezért a pártosság határozta meg, s a történelmet osztályszempontból vizsgálták. A „sztálini” történelemszemlélet uralomra jutásával azonban a marxizmus „hőskora” történelemfelfogásának imént említett sajátosságai módosulást szenvedtek. Vulgármaterialista szemléletmódjuk ugyan megmaradt, ám elvesztette az előző korszak primitív „tisztaságát”. Az elnyomott osztályok hősi küzdelmét középpontba állító történetírástól, a frazeológiát továbbra is megtartva, lassan elfordult és „kölcsonvette” a nemesi történetírástól a történelmet csináló hősök kultuszát, a „polgári” történetírástól pedig a túlbujánzó nemzeti öntudatot. Ez utóbbi sajátosság uralkodik az egész 1956-ig terjedő időszakban, s ez határozza meg az orosz feudalizmusról szóló állásfoglalásokat is. Mivel még a korszak vezető történésze, E. D. *Grekov* sem vállalkozott az egész középkori orosz fejlődésre vonatkozó átfogó koncepció felvázolására, a korszaknak az orosz feudalizmusra vonatkozó felfogását csak az egyes monográfiákból, vagy az azok alapján összekompilált többszörös szintézisekből lehetne rekonstruálni. Utóbbi összefoglalások eklektikus volta miatt szűken vett témánk szempontjából erre azonban e keretek között nem mutatkozik parancsoló szükségesség. Csúpnán annyit jegyeznénk meg, hogy ezek a munkák annyiban a pavlov-szil-

vanszkiji úton haladnak, hogy szükségét érzik az orosz történelem minden pontján az ún. a nyugati sémával való megfelelést bizonyítani, és annyiban haladják meg Pavlov-Szilvanszkijt, hogy a „gazdasági feudalizmusra” helyezve a hangsúlyt, a feudalizmus kialakulását igyekeznek minél korábbi időre datálni.²⁹

Az SzKP XX. kongresszusát követően e tekintetben is változás következik be a szovjet történetírásban. Az újabb szovjet munkák ismertetését a következő cikk tartalmazza.

Jegyzetek

1. Idézi P. *Miljukov*: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi. cs. 1., Szt. Peterburg, 1903. 120–21. Eredetiben: J. *Krizsanics*: Politika. Moszkva, 1965, 494–95.
2. K. *Akszakov*: Az orosz történelem alapelveiről In: Szöveggyűjtemény ... 34.
3. K. *Kavelin*: Pillantás a régi Oroszország jogi életére In: *Az orosz történelem egyetemessége és különössége* (Szöveggyűjtemény, Bp. 1982. A szövegeket válogatta és a bevezetést írta: *Krausz Tamás, Szvák Gyula*, szerkesztette: *Krausz Tamás, Szvák Gyula, Béládi László*) 9, 1–2.
4. Sz. *Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. kny. 7.
5. A. *Herzen*: O razvityii revoljucionnih igyej v Rosszii In: Szobranijje szocsinyenyija v tridcaty i tomah. t. 7. Moszkva, 1956. 156, 159–161.
6. N. *Kosztomarov*: Az egyeduralom kezdete a régi Oroszországban In: Szöveggyűjtemény ..., 69.
7. V. *Kljucsevszkij*: Bojarszkaja дума drevney Ruszi. Pb., 1919. 11.
8. V. *Kljucsevszkij*: Kursz russzkoj isztorii. t. I. Moszkva, 1937. 15, 375, 377.
9. P. *Miljukov*: Az orosz kultúra történetének alapvonásai In: Szöveggyűjtemény ... 85, 90.
10. P. *Miljukov*: Feodalizm v Rosszii In: Enciklopedyicseszki Szlovar. t. 70., Szt. Peterburg, 1902. 548.
11. N. *Pavlov-Szilvanszkij*: Feodalizm v Drevney Ruszi, Moszkva, 1924. 78, 53, 46, 45–46, 47, 59, 62, 134.
12. M. *Cvibak* ír – többek között – erről a „Kem v 90-h godah bila vidvinuta koncepcija szucsesztvovanyija feodalizma v Rosszii?” (Problemi isztorii dokapitaliszticyicseszki obcsesztv, 1934/7–8) c. cikkében, amelyben egyébként arra a végeredményre jut, hogy tulajdonképpen V. I. Lenin alkotta meg az orosz feudalizmus elméletét, hiszen már egy egyetemi vizsgáján (1891-ben) is felelnie kellett a „nemszabadokról”. (i. m. 7.)
13. M. *Vlagyimirszkij-Budanov*: Obzor isztorii russzkovo prava. Kijev–Szt. Peterburg, 1900. 374.
14. *Szergejevics*: Russzkije jurigyceszki drevnosztyi.
15. F. *Taranovszkij*: Feodalizm v Rosszii. In: Varsavszkije Universzityetszkije Izvesztija, 1902/4, 29.
16. (K. M.), Isztoricseszki zszurnal, 1907/7. 308.

17. P. *Scsegoljev*: Pamjatyi N. P. Pavlova-Szilvanszkovo. In: Minuvsije godi, 1908/10, 310.
18. V. *Filatov*: Vesztnyik Voszpitanija, 1908/6, 52. (Recenzió)
19. M. *Bogoszlovskij*: Krityicseszkoje Obozrenyje, 1908/3, 41. (Recenzió).
20. Sz. *Platonov*: Lekcii po russzkoj isztorii. Szt. Peterburg, 1909. 117–118.
21. V. *Sztorozsev*: Obrazovanyije, 1908/3, 119, 120. (Recenzió).
22. Vö. M. Bogoszlovskij: i. m. 41, 42.
23. M. *Kovalevszkij*: Minuvsije godi, 1908/1, 298. (Recenzió)
24. N. *Rozskov*: Russzkaja isztorija v szravnyityelno-isztoriceszkom oszvescsenyii. t. 2. Moszkva, 1922. 284–85, 286–87.
25. G. *Plehanov*: Az orosz társadalmi gondolkodás története. Bevezetés. In: Szöveggyűjtemény..., 149, 151, 194–95.
26. A 20-as évek történelmi gondolkodásának részletesebb jellemzése alól mentesít minket *Krausz Tamás* remélhetőleg nyomtatásban is megjelenő hézagpótló kéziratot kandidátusi disszertációja. [Az orosz-szovjet történelmi gondolkodás a 20-as években (Az „orosz történelmi fejlődés sajátosságai”).]
27. N. P. Pavlov-Szilvanszkij: Feodalizm v Drevnyej Ruszi. 4.
28. Itt csupán M. Pokrovskij: Russzkaja isztorija v szamon szzszatom ocszerke. Moszkva–Leningrád, 1928. 29–31. c. munkájára hivatkozunk.
29. Ld. erről részletesebben: Szovetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi. Leningrád, 1978.